

Ağ hunların “qızıl” dövrü



Türklər tarixən dünyanın müxtəlif məkanlarında – indiki İran ərazisində, Əfqanistanda, Hindistanda, Türküstən ərazilərində dövlət qurub öz mədəniyyətlərini inkişaf etdiriblər. Bu sayımızdan Əfqanistan, Hindistan və Türküstən ərazilərində tarixi Türk dövlətləri və hökmdarları haqqında yazıları oxucularımıza təqdim edirik. Qədim Türk dövlətləri ilə bağlı yazıların hazırlanmasında mövcud elektron və çap materiallarından, tarixi mənbələrdən istifadə olunub.

Bu da məlum faktdır ki, bu gün Əfqanistan və Hindistanda kifayət qədər Azərbaycan türkü olan qızılbaşlar, əfşarlar, qacarlar və digər türk xalqları yaşayırlar. Ümumiyyətlə, eramızın əvvəlindən 1747-ci ilə – Nadir şahın ölümüne qədər Əfqanistanın, Hindistanın böyük bir hissəsi türklər tərəfindən idarə olunub.

Ağ hunlar, Göytürklər, Qəznəvilər, Büyük Səlcuqlar, Dehli Türk Dövləti, Teymurilər Dövləti, Şeybanilər, Xarəzmşahlar, Əfşarlar və Baburilər dövləti (Böyük Moğol İmperiya) Əfqanistan, Hindistan və Türküstən ərazilərində qurulan əsas türk dövlətlərinin tam siyahısı deyil.

Türküstən ərazisində yaradılan ən qədim Türk dövlətləri haqqında danışarkən ilk əvvəl bizim eradan əvvəl birinci minilliyyin ortalarında Kəngərlilərin Türküstən yaratdıqları Kanq dövləti yada düşür. Bu dövlət bizim eranın dördüncü əsrinə qədər yaşıyıb. Bu, başqa söhbətin mövzusudur.

Türklərin tarixində hunların rolü əvəzsizdir: əvvəl Böyük Hun Dövləti, sonra isə Ağ Hun İmperiya. Hər dövlətin tarixdə öz yeri, öz rolü olub. Hunlar, yəni həm də indiki macarlar türklərin adını, qəhrəmənlığını, şücaətini göylərə qaldırıblar. Mən keçmiş SSRİ dövründə əsgərliyimi Macaristanda keçmişəm. Eynən bizi, türklərə oxşayırlar, bizim kimi əməksevər, bizim kimi qonaqpərvər...

Yeməkləri də bizimkilərə çox yaxındır. Macarların dilində çoxlu türk sözü var, almaya alma, üzümə üzüm deyirlər. Macaristanda hərbi xidmət keçən zaman onların qədim türk tayfaları olduğunu bilmirdim, mənə qəribə galirdi, türk sözləri macarların dilində haradandır... Əsgərlikdən sonra universitet illərində maraqlandım və öyrəndim ki, macarlar da elə bizim kimi türk olublar, xristianlığı sonradan qəbul ediblər. Macarlar özlərini madyar, ölkələrini Hungariya adlandırlılar ki, bu da Hun tayfalarının yaşadığı məkan anlamına gəlir. Təsadifi deyil ki, Macaristan Türk Dövlətləri Təşkilatında müşahidəçi statusuna malikdir və indi də qədim hunların tarixini az-çoq bilən macarlar özlərini türk hesab edirlər.

İndi də hunların Qərbi Türküstana gəlişi, onların bu məkanda imperiya yaratması, inkişafı, dünyada şöhrət tapması haqqında...

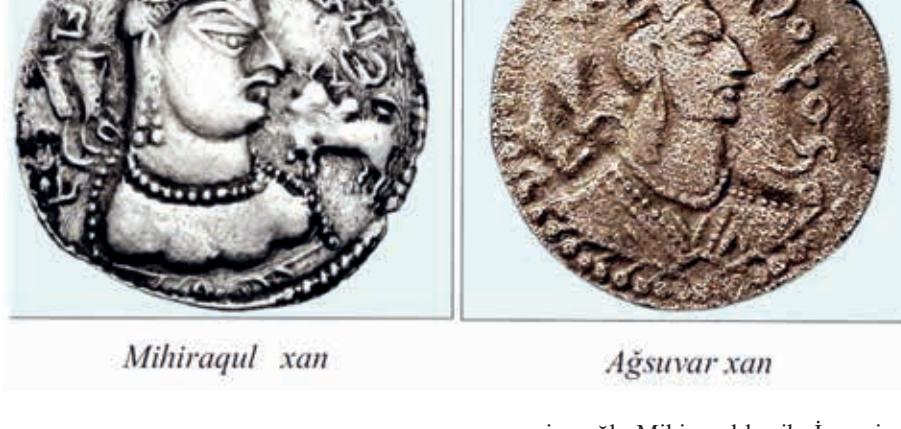
IV əsrə Böyük Hun Dövləti və ya Avropa Hun İmperiya (Qara Hunlar) süqt etdiyindən sonra hun tayfalarının böyük hissəsi İidl çayından qərbə doğru irəliləsə də, hunların bir hissəsi Qərbi Türküstənə köç edib. Qərbə doğru hərəkət edən hunlar Volqa və Ural çayları ətrafindakı torpaqları ələ keçirib yürüşü davam etdiriblər. Hunların və digər xalqların qərbə axını "Xalqların böyük köçü" adlanır. Hunların Böyük Çin səddindən Fransaya qədər gedib çıxmaları haqqında da kifayət qədər tarixi məlumatlar var.

dim dövrlərdə kadusi, orta əsrlərdə isə abdallı adlandırılan tayfaları ağ hunlar hesab edirlər. Orta əsrlərdə "Hun qalası" deyilən, hazırda Tovuz rayonu ərazisində "Hun dərəsi" adlı toponim qorunub saxlanılır və buranın əhalisi özlərini hunların varisləri hesab edir. Bir zamanlar Dəmir qapı Dərbənd Dərbənd Hun Qapıları da adlanıb.

Ağ rəngi simvolizə edən Ağ Hun İmperiya Ağsuvar xanın dövründə bir sıra əraziləri tutub. 430-cu ildə hakimiyyətə gələn Ağsuvar xan Firuz şaha Sasani taxtına çıxmışda yaxından kömək göstərib. Lakin bu hadisədən az sonra Firuz şah Ağsuvar xana qarşı çıxaraq Ağ hunlara müharibə elan edib. Düşmənə qarşı "Turan taktikası"ndan istifadə edən Ağsuvar xan Sasani ordusunu mühasirəyə alıb. Firuz şah hər iki ordunun döyüşüllərinin gözələri qarşısında Ağ Hun hökmdarının qarşısında diz çöküb bağışlanması üçün yalvarıb. Ağsuvar xan Firuz şahı bağışlayıb. Çok keçmədən Firuz şah yenidən Ağ Hun torpaqlarına hücum edib və uduzub. 484-cü ildə Heratda olan döyüşdə Ağsuvar Firuz şahı mühasirəyə alaraq övladları ilə birlikdə öldürüb, iki qızı əsir alınıb.

İmperiyanın ən parlaq dövrü Toraman Təkinin hökmdarlığı dövründə olub, Toraman Təkinin zamanında Ağ hunlар Şimali Hindistana yürüşlər edib, Pəncab işğal olunub. Sakala şəhəri dövlətin paytaxtı olub, sərhədləri genişlənib.

Toraman Təkin 515-ci ildə vəfat edib



Mihiraqul xan

Ağsuvar xan

Tarixdən bu da məlumdur ki, Sasani dövləti ilə mübarizə aparan hunlar IV yüzilliyin ikinci yarısında Ağ Hun İmperiyanın əsasını qoyublar. İmperiya IV əsrin sonlarında – 567-ci illərdə mövcud olub. Ağ hunlar Qafqazdan Hindistana qədər uzanan geniş ərazilərdə məskunlaşıblar. Ağ hunlar IV yüzilliyin ikinci yarısında Qobi çölündən Xəzər dənizi sahillərinə qədər uzanan geniş ərazidə öz dövlətlərini qurublar.

Hunların digər bir hissəsi Ön Asiya istiqamətində hərəkət edərək Qafqaz dağlarını aşıb, Dəmir Qapı Dərbənd vasitəsilə Azərbaycana, mənbələrdə deyildiyi kimi, Odalar yurduna gəlib. Ağ Hun İmperiyanın sərhədləri Seyhun (indiki Sırdəryə) çayı və Səmərqənd ətrafindan başlayaraq qərbədə Xəzər dənizinin cənubuna qədər uzanıb.

Ağ hunların qərb qoşuları sasanilər, şimal qoşuları isə göytürklər idi. Ağ rəngi simvolizə edən Ağ Hun İmperiya V əsrədə hakimiyyətdə olan Eftal xanın adı ilə Eftalitlər dövləti kimi də tanınıb. Buna hunların qərb qolu da deyilib. İmperiyanın bayrağı da ağ rəngdə və üç qırmızı uldudan ibarət olub. Ağ Hun İmperiya indiki Əfqanistan, Hindistanın şimal-qərb hissəsi, Qazaxistan, Qırğızistan, Özbəkistanın bir hissəsi, Pakistan, Tacikistan, Türkmenistan ərazilərini əhatə edib. İmperiyanın paytaxtı Kunduz və Bəlx, rəsmi dili Hun türkçəsi olub. Ağ hunlar iki böyük qəbiləyə bölünüb, Yar və Hun. Dövlətin idarə edilməsi bu qəbilələrin əlində olub.

V yüzilliyin ortalarında sasanilər müharibədə İran yaylasının şərqi hissələrini və Türküstəni, 484-cü ildə Sasanilər üzərində növbəti qələbədən sonra Herati ələ keçiriblər. Ağ hunlar qərbədə, Xəzər dənizinin şərqi sahillərində, Qırmızı hunlar isə cənubda, Hindistanın şimalı və Əfqanistanda qurduqları Kidar imperiyasında yaşıyıblar.

Bu da məlumdur ki, Ağ hunların bir hissəsi Azərbaycan ərazisində məskunlaşıb, Azərbaycan xalqının formallaşmasında iştirak ediblər. Mənbələr Azərbaycanda qə-

və yerinə oğlu Mihiraqul keçib. İmperiyanın ən qüdrətli dövrü VI yüzillikdə həm də Mihiraqul xanın adı ilə bağlıdır. VI əsrədə Mihiraqul xanın zamanında Hindistanın şimal-qərbi işğal olunub. Mihiraqulun dövründə Ağ Hun İmperiyası özünün ən qüdrətli dövrünü yaşıyıb. O, döyüş fillərindən ibarət güclü ordu yaradıb. Ağ Hun İmperiyanın geniş ərazilərə yayılması dövlətin daxilində parçalanmaya səbəb olub.

533-cü ildə Mihiraqul xan xəstələnərək vəfat edib və həmin il Mihiraqulun qardaşı Xiranaqul hakimiyyətə keçib, 540-ci ildək hökmdar olub. O, zəif hökmdar kimi ad çıxarıb, əylənməyi çox sevib. O, həm də vəhşi filləri qulların üzərinə buraxıb, filərin onları öldürməsi səhnəsinə saatlarla tamaşa edərmiş.

Ağ Hun İmperiyanın son hökmdarları bunlardır: Laxana Udayahitya, Xinqala Narendratitya, Purvaditya, Napki Malka. Bu dövrdə yeni yaranan Göytürk İmperiya Ağ hunlara qarşı çıxır, 567-ci ildə Sasani və Göytürkələr birləşərək Ağ Hun Dövlətini süquta məcbur edirlər, torpaqları Sasanilər və Göytürkələr arasında bölüşdürülrən.

Ağ hunlar başqa türk tayfalarından fərqli olaraq oturaq həyata daha tez keçiblər və şəhərlərin salınmasında mühüm rol oynayıblar. Əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıqla, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşdikləri üçün ticarətlə məşğul olublar. Alış-veriş zamanı üzərində toxar yazılısı olan metal pullardan istifadə ediblər. Çinlilər onları cəsur döyüşülər adlandırırdılar. Oğurluq böyük cinayət hesab olunub və oğurluğa görə adamlar edam edilib. Ağ hunlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynayıb. Ağ hunlardan olan çıl tayfasının bir hissəsi Dərbənd ətrafında məskunlaşıb.

Onu da deyək ki, Ağ Hun İmperiya haqqında əsas mənbələr Çin dilindədir.

**Qulu KƏNGƏRLİ,
XQ-nın Türküstən müxbiri**

Daşkənd